

Душан Пајин

КЊИЖЕВНОСТ ЖЕНА У АНТИЦИ И СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Женско писмо – некад и сад

Антологије поезије (и прозе) постојале су и у старини. Касније су дошли професори књижевности и поставили каноне, састављајући академске антологије. На пример, у англосаксонском говорном подручју, појавити се у Нортоновој или оксфордској антологији значи стећи књижевни статус и бити читан. Тако су настале и књиге које су критиковале и пародирале друштвену ситуацију и те антологије, као настројене против списатељица (Russ, 1983). Амерички професор књижевности Џорџ Ландоу каже: „То значи да су дела која су укључена у канон читана од стране студената и предметних наставника. [...] И стога је, наравно, од важности чињеница да је тако мало жена списатељица успело да буде уврштено у такве антологије.”¹ Он сматра да је решење за то одсуство (односно дискриминацију) стварање алтернативне традиције или канона. То је реализовано 1985, када је објављена *Нортонова антологија женске књижевности* (*The Norton Anthology of Literature by Women: The Tradition in English*). Приређивачице су Сандра Гилберт и Сузан Гјубар, а ова антологија је у једном тексту добила следећу оцену: „*Нортонова антологија женске књижевности* треба да помогне читаоцима да по први пут стварно у целини процене књижевну традицију из пера жена, која је током неколико векова коегзистирала са мушким књижевним моделима, а и утицала на њих. [...] Састављена да буде извор текстова за курсеве о књижевности жена, ова колекција укључује примере дела из женског пера, из свих жанрова и периода, британске и америчке књижевности” (Shaw, 1996).

Бављење проблемом женског писма или женске књижевности у модерном тренутку је створило утисак да је и женско писмо управо творевина модерног доба, да су жене стекле писменост, право на писање и почеле да пишу тек са модерном женском еманципацијом током последња два века, а да су ушле у књижевне антологије тек од осамдесетих година двадесетог века. Створен је утисак да у старини такошта нити је било могуће нити је постојало, односно да се из старине нису ни сачувала књижевна дела жена, не зато што је много тога што је уопште створено уједно и пропало него зато што није ни стварано, а ако је стварано, онда није чувано.

Међутим, током последњих двадесетак година, то је доведено у питање стварањем бројних студија и антологија које су презентовале ауторке из појединих земаља и епоха. Да утисак из прве фазе феминизма, када се сматрало да је женско писмо настало у деветнаестом веку није одржив, види се и на неким примерима женске поезије из старине, узимајући узорке на простору од старог Египта до старог

¹ Више у тексту Џорџа Ландоуа: <https://victorianweb.org/gender/canon/litcan.html> (приступљено 7. септембра 2023).

Јапана и Шпаније. Притом, треба имати у виду да смо се овим поводом задржали на поезији, али да нам је старина завештала и друге жанрове – дневнике, романе итд. Довољно би било само узети у обзир запањујућу – по обиму и квалитету – традицију јапанских књижевница, које су стварале између шестог и дванаестог века да се стекне бар делимичан утисак о томе шта је значила женска књижевност различитих култура.

Дакле, читање старих књижевних извора открива нам да су тада постојале не само писмене жене него и да су њихови текстови укључени у старе антологије као пуновредни (сачувани) текстови, иако су те антологије састављали мушкарци. Осим песама као што су похвале владару или химне божанствима одређене религије, ту су сачуване и песме у којима преовлађују многе личне теме и које и данас плене непосредношћу и оригиналношћу. Овде издвајамо само неколико примера (и то у одломцима) женске поезије из старине, оквирно између 23. века старе и 15. века нове ере. Та поезија показује следеће:

1) Уметност, у овом случају поезија, имала је веома широк тематски распон – од формалних и институционалних тема (величање великих догађаја, личности или божанстава) до личних тема и осећања.

2) Видимо да је давно постојало женско писмо и да књижевност жена није скорашња.

3) Та поезија нам указује на оно што је било важно у уметности свих епоха, а то је лични исказ, изражавање, артикулација великих људских осећања, у суочавању са животом и смрћу, са љубављу и питањем смисла живота и људских односа. У тој димензији, рекло би се да се лепо и узвишено, стварање и исијавање преплићу, и као да суочавају филозофију уметности са једном посебном категоријом која није никад била артикулисана.

4) Јасно је да су поједине песме прожете специфичним љубавним осећањима (почев од старог Египта, 16. века старе ере), што нам говори да је љубав била позната у историји културе од тих времена, тј. да је нису промовисали и описивали тек трубадури у 12. веку, како су сматрали неки историчари културе, као Дени де Ружмон у књизи *Љубав и Зайаг* („Службени гласник”, 2011).

Акадско царство

Енхедуана је живела у 23. веку старе ере (око 2285–2250), и представља прву жену писца и првог писца уопште чије се име и ауторство сачувало у историји светске књижевности. По предању је била ћерка Саргона Првог који је успоставио Акадско царство на територији Месопотамије. Он ју је поставио за главну свештеницу бога месеца Нане, у главном граду Уру. Својим химнама она је наводно допринела очевим каснијим војним освајањима и победама.

Познато је да је Енхедуана писала химне посвећене богињи Инани (у лику Инане су се спојили ликови акадске Иштар и сумерске Инане – односно две различите надлежности, па је она за Енхедуану била и богиња рата и богиња љубави). Почетни редови химне Инани гласе:

Боїња сїрашних божанских моћи, оденуїа у силу, јаше на силним божанским моћима – Инана – уз снаїу свейої оруђа анкар, наїоїљена крвљу, јурећи околу у великим биїшкама, са шїїїшом коїу јої їочива на земљи, скривена у олуїу и їоїлави. Величансївена їосїо Инана, їошїо знаш да їланираш сукобе, шїи унишїаваш моћне земље сїрелом и снаїом.

Историчари истичу да је за Енхедуану специфично персонално обраћање богињи, за разлику од неких других записа анонимних аутора, где је реч о колективном обраћању. То значи да је она на пола пута у односу на нешто касније ауторке, које пишу о међуљудским односима, независно од богова или владарских фигура. Она је писала химне, али у тим химнама постоји интимни тон. У њима она говори о личном односу према богињи, што пружа литерарно сведочанство о индивидуалној свести, о властитим осећањима. Она приписује Инани многе моћи:

Да їреїтвориш мушкарца у жену и жену у мушкарца, ївоје су моћи, Инана. Прихваћеносї и усїон, добра и своїине, у ївојој су моћи, Инана. Сїицање боїаїсїва, їубиїшак и сиромашїво, у ївојој су моћи, Инана. Загобијање снаїе, достоїансїва, зашїїишничких божансїва и кулїних месїа, у ївојој су моћи, Инана.²

Њене химне Инани су добиле статус светих списа и касније су служиле и као текст који су преписивали ученици ради описмењавања и спремања за јавне службе, те је сачувано преко сто таблица са овим текстом.

Египат

У поетским записима *Паїирус Харис* анонимне песникиње – или више њих – из Старог Египта, насталих око 16. века старе ере, налазимо непосредност која делује веома модерно – између осталог, и љубавну метафору руке у руци која ће постати универзални симбол заљубљених.

*Од шебе нећу никад биїи далеко.
С руком у руци
Шешаћу с шобом
Кроз сва граїа месїа.
[...]
Пољубићу ше їред свима,
Нећу се сїидеїи жена
Неїо ћу биїи срећна кад оїкрију
Да ме добро знаш.
[...]
Срце ми шїрейери да искочи –
Принећу їонуду својој Боїњи –
Шїо ми омоїући да їдеам граїої ноћас.
Каква срећа, каква срећа – овај сусреї.*

² „Химна Инани” (120–131), видети на енглеском језику: <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section4/tr4073.htm> (приступљено 7. септембра 2023). Више о Енхедуани код: De Shong Meador, 2001.

[...]

Кад нисам с ѿобом, где ће бити твоје срце?
Ако ме не зајрлиш, где ћеш наћи смирај?
Чак и ако сћекнеш бојатство, нећеш наћи срећу.
Али помилујеш ли моја бедра и јруди,
Биће ти лепо.

[...]

Узми сѿога моје јруди:
За тебе њихов дар јрешиче
Заиста, бољи је један дан у твојем наручју
Неко сѿо хиљада дана груде.

Моја љубав за тебе јрожима ми шело
Као со расшворена у води,
Као лек коме је догађ расшвор,
Као млеко кад се усје у воду.

Защо јожури да видиш своју јосју,
Као јасшув на сѿази,
Као соко кад се сјушша у јусшиш.

Небо шаље доле љубав
као што вајра јада на сено.

(Фох, 1985)

Око две хиљаде година касније у односу на ову (анонимну) ауторку (или ауторке), живела је и радила у Александрији Хипатија (око 370–415) која се бавила филозофијом, математиком и астрономијом (видети: Dzielska, 1995; Molinaro, 1989). Није извесно да ли је писала и поезију и прозу пошто је уз њено убиство, које су спровели радикални хришћани, уништано и оно што су радили аутори блиски неоплатонизму. Зна се да је написала коментаре на Диофантову *Ариѿмеѿику* и за нека дела Аполонија и Птолемеја, али се ни то није сачувало. Она је приредила и објавила Еуклидове *Елементи* и то ће бити узор и каснијим издањима, а приписује јој се и проналазак астролаба (инструмент за одређивање положаја небеских тела) и хидрометра (водомера). Хипатија је припадала кругу интелектуалаца паганске вере, али су је мање агресивни хришћани поштовали и кад се кренуло у општи обрачун са паганством за време Теодосија (390–391).

Ипак, двадесет пет година касније (415. године у марту), руља хришћана фундаменталиста кренула је у обрачун са преосталим паганима, а на удару се нашла и Хипатија. Психолошке припреме је извршио Ђирило (александријски бискуп, почев од 412) који је држао проповеди против Хипатије. Фанатични хришћани су је пресрели док се возила колима кроз Александрију, свукли јој одећу, убили је, а онда исекли месо са костију и разбацали делове тела по улицама, а неке и спалили. Поједини елементи ове егзекуције су касније били карактеристични и за обрачун са вештицама, а неки потоњи хришћански писци изрицали су баш такве оптужбе о Хипатији како би оправдали тај чин.

Јудеја

Песма наг њесмама је укључена у јеврејску, грчку и хришћанску верзију текста *Сћарої завешта*. Сматра се да је настала у Соломоново време (средином 10. века старе ере). Неки аутори су истицали да *Песма наг њесмама* има одређених сличности и са египатском љубавном поезијом (Фох, 1985). Било како било, она описује – наизменичним мушким и женским гласом – љубав мушкарца и жене који или говоре о својој љубави другима или се обраћају једно другом. Теолошка тумачења сматрају да је ту реч о дијалогу душе с Богом.

Очигледно је да је овде укључена полност и љубав (коју ниједан превод или тумачење не могу да искључе), дирљива у својој људскости. Издвајамо само неколико одломака женског гласа:

Глава 3.

1. *На њосћели својој ноћу шражих оноїа коїа љуби гуша моја, шражих їа, али їа не наћох.*
2. *Сага ћу усћаїши, їа идем њо їрагу, њо шрїовима и њо улицама шражићу оноїа коїа љуби гуша моја. Тражих їа, али їа не наћох.*
3. *Наћоше ме сћражари, коїи обилазе њо їрагу. Видјесће ли оноїа коїа љуби гуша моја?*
4. *Мало им заминух, и наћох оноїа коїа љуби гуша моја; ухваїших їа, и не њушћах їа докле їа не одведох у кућу маћере своје, у ложницу родићелке своје.*
5. *Закљњем вас, кћери јерусалимске, срнама и кошућама њољским, не будиће љубави моје, не будиће је, док јој не буде воља.*

У одломку који следи, видимо да се говор љубави служи описима за које би само поједностављено тумачење песникињу оптужило да третира љубљену особу као сексуални објекат (ова оптужба се, иначе, некад јавља у текстовима који тај грех приписују мушкарцима).

Глава 5.

10. *Драїи је мој бео и румен, засћавник мећу десетї хиљада.*
11. *Глава му је најбоље злаїто, коса му је кудрава, црна као їавран.*
12. *Очи су му као у їолуба на њошоцима воденијем, млијеком умивене и сћоје у обилу.*
13. *Образи су му као лијехе мирисноїа биља, као цвијеће мирисно; усне су му као љиљан, с њих кайље смирна жиїшка. [...]*
16. *Усћа су му слаїшка и сав је љубак. Таки је мој граїи, шќаки је мој мили, кћери Јерусалимске.*

Грчка

Песникиња Сапфо (610–580. године старе ере) припада богатој песничкој традицији која се развијала у њеном родном граду Митилени, на острву Лезбос у Егејском мору. Она је током живота двапут била прогнана из политичких разлога – реч је о институцији остракизма која је погађала углавном мушкарце јер су се махом они бавили политиком. Тих година, у прогонству, живела је на Сицилији, у грчкој колонији.

Њена поезија је била веома цењена у свим раздобљима и сматра се да стоји раме уз раме с најбољим античким грчким песницима, као што су били Архилох и Алкеј. У њено време, жене на Лезбосу, које су припадале аристократском слоју (дакле, не робине) окупљале су се у неформалне групе и проводиле дане у доколици, пишући, певајући, рецитијући поезију. Сапфо је била водећа личност једне од таквих дружина.

У тим дружинама, поједине жене су развијале међусобну наклоност (као и мушкарци, како видимо у Платоновој *Гозби*), некад и у форми која је касније у сексолошкој литератури добила назив по острву Лезбосу. Сматра се да је и Сапфо била хомосексуалних склоности.

Делом због тог куриозитета, а делом што уопште говоре о еротичности, њена дела су 380. године спаљена по налогу Григорија Ниског јер су сматрана опсценим. Од тога времена па надаље, она је била знана само по цитатима у делима других писаца, све до 1900. године кад су нађени фрагменти њених песама на папирусима из Египта, где се сачувало око стотинак стихова.

Сматра се да је она пронашла лиру са двадесет једном жицом, којом је пратила своје рецитације. Као и са другим текстовима из старине и старим језицима, добро је ако је читалац у прилици да прочита различите преводе истих стихова, што му омогућује да сагледа различите нијансе значења.

Зна се да је њена поезија обухватала широк спектар: од свадбених песама, химни и хвали, до погребних песама и тужбалица, а певала је са подједнаком вештином и жаром о љубави и младости, као и о тузи растанка, старости и смрти.

*Дружбеница бојева, сијам од среће
Док седим њред шобом, занеџа швојим изіледом,
Слушам џи меки смех, џанани ілас,
Шџо џако слајко іовори.
У ірудима ми срце дивље лејрша,
И док џе іледам криомице,
Осџајем без речи,
Језик ми је сувишан.
Ненадано џелом ми јури іолицава вајра,
Очи су ми заспейљене,
Уши заілушене џушњем олује,
Све се іуби у белини.
У іошхоцима ми се слива слајко осећање,
Дрџај ме силан ілави, блеђа сам
Од суве џраве с јесени, у својој махнишосџи
Скоро умирем.*

(други део „Химне Афродити“)

*Године ми браздају кожу и боје косу,
Од црне у белу:
Колена ме више не носе
И не моју да скакућем
Као лане.*

Шта да чиним?
 Младост ми је прошла.
 Бесмртна богиња Еоја,
 Носаше вољеног Титона на крај света,
 А ипак га јодине стипоше,
 Ујркос заштити бесмртне љубавнице.³
 („Фрагмент 58”; видети: Sappho, 1991)

Кина

Кинеска антологија поезије *Књића њесама* (*Shih ching*) састављена је негде око 600. године старе ере (видети: Birch, 1967: 35–60; Minford, Lau, 2000). *Књића њесама* садржи широк репертоар поетских врста, укључујући и љубавне песме чији су аутори жене. Већина аутора и ауторки су анонимни. Неке од љубавних песама из ове антологије спадају у најоригиналније љубавне песме икад написане у светској књижевности.

Усред ливаге, на шрави
 Орошеној као да је пала киша
 Случајно срећох бисирооког момка,
 Шаг моја срећа ошточе.

Усред дивље шраве, најољене росом,
 Лежасмо целе ноћи
 Бисирооки момак и ја
 у обостраној срећи.

(Birch, 1967: 38–39)

За време династије Танг (око 880. године), Менг Ђи (841–886), приређивач и коментатор, написао је занимљиво дело у коме је сабрао поетске записе у периоду између 6. и 9. века, али је забележио и животне и људске околности под којима су те песме настале. У антологији под насловом *Изворне околности њесама* (видети: Levy, 1968: 6–51), он истиче мотиве и околности које људе наводе на писање поезије, а по том кључу је и груписао песме, тј. поделио своју антологију, на седам поглавља. Дакле, седам околности које људе наводе на писање поезије јесу: 1) љубавна осећања; 2) текуће прилике; 3) мисли у доколици; 4) осећања повређености; 5) суочавање са неуобичајеним и натприродним; 6) наслуђивање предзнака несреће; 7) жеља да се изазивају или исмевају пријатељи. Овде смо издвојили неколико примера из првог дела, у коме су песме везане за љубавна осећања.

За време Каијуан периода (713–741), цар је дамама из палате наредио да праве памучну одећу за трупе на граници. Један војник је касније открио песму у свом рукаву:

³ Еоја, богиња јутарњег руменила, умолила је Зевса да њеном драгом Титону – који је био смртник – подари бесмртност, али не и вечну младост, тако да он није могао да умре, али је све више старио. Стога га је Еоја на крају ипак напустила и, по једној верзији, претворила у зрикавца, како би увек слушала његов и даље драг глас.

Како можеш да сјаваш,
Чувајући бојно поље,
Током љутих зимских ледених ноћи?
Ову униформу најправила сам својим рукама,
Али не знам чије руке ће је трлићи.
Мнооо сам нићи ушрошила шијући је,
А срце ми је у сваком боду.
Авај, овај живош је већ прошао.
Али можда ћемо се сјединићи у следећем.

Приређивач Менг Ђи нас обавештава да је цар сазнао за ово, али није био киван него дирнут и дозволио јој је да се уда за војника коме је песма стигла. Она је рекла своме мужу: „Наш наредни живот остварио се у овом.”

Гу Куанг је једном шетао са три пријатеља песника по парку, у граду Луојанг (洛陽). Док су седели крај речице, открили су у води лист са дрвета на ком је била исписана песма:

Каг сам једном ушла у дубине љалаше,
Пролеће живоша зашворило ми се заувек.
Поверавам своју песму комадићу листша,
С надом да ће доћи до осећајног човека.

Дан касније, Гу Куанг је написао песму на листу. Спустио га је у воде горњег тока тако да је њоме ношен прошао крај палате:

Чак и љишица маніо жали
Каг цвешови љагну у дубине љалаше;
То је време сламања срца
За жене царској харема.
Ишочни шок ове реке је сшвар
Коју чак ни њејова висосш не може да сшречи;
Ко је осећајан човек коме је ваша песма ушћена?

Десетак дана касније, неко је шетао по парку када је приметио лист са стиховима. Показао га је Гу Куангу:

Песнички лист је најусшшо Забрањени Замак;
Ко је одговорио са шшак срдчним осећањем?
Жалим шшш нисам бар листш,
Који насумце лелуја у безбрижном пролећу.

Како смо видели, у Кини је сачуван одређени број љубавних и других песама из четкице (нису писале пером, него четкицом) жена песникиња (анонимних, као што су и други аутори у тој антологији, тј. Књизи љесама).

Међутим, у 11. веку се јавља и једна песникиња чије име знамо, са веома широким распоном личних расположења и ситуација, о чему ће се у западној поезији

писати знатно касније. Песникиња Ли Ђингцао (1081–1150) спада у најпознатије песникиње из кинеске традиције и сачувана је невелика збирка њене поезије, а писала је различите врсте песама – од љубавних до патриотских (Петровић, 2009: 51). Превод њене збирке објављен је и код нас (Видети: Qingzhao, 1982), а о њој је нешто касније објављена и студија (видети: Dojčinović Nešić, 1995).

Њена песма „Обожаване црвене усне” говори о радости у малим стварима, као што су љуљашка и зелена шљива (иначе, љуљашке, употреба ружа за усне и лакирање ноктију црвеним лаком, дошли су на Запад из Кине – мало касније него свила, компас и папир).

*После љуљања
на љуљачки
Усњаде ојушћена
извијајући шаке.
Безбројне каји росе
на шананом цвећу
маїла зноја
кваси и прожима
њену шанку одећу.
Угледа
сџранца који долази –
Пошћо су јој чараје сїале
А злаїна шнала се измесїила
Сїидљиво оїрча
и наслонивши се на кваку
їоїледа иза себе.
Задржа се шек
да омирише зелену шљиву.*

(Birch, 1967: 361–362)

Индија

Туга старења и телесног пропадања је и у будизму и у хришћанству посебно упечатљиво приказивана на примерима пропадања женске лепоте, о чему сведочи и поезија (видети: Veljačić, 1990; Davids, 1909).

У будизму се један пример везује за запис Амбапали, богате и лепе куртизане из времена Буда (560–480. године старе ере), која је живела у истом граду-државици као и он. Весали је био сличан градовима-државама који су у то време постојали у Грчкој, а положај куртизана у Индији је био сличан положају грчких хетера. Поред тога што су биле лепе, оне су често култивисале свој дух и таленте. Кад је Амбапали остарила и изгубила пређашњу лепоту, легенда каже, постала је монахиња. Њени стихови сачувани су у колекцији *Тхериїаїша* која садржи стихове калуђерица, у *Пали канону*. Тема старости и смрти је била важна у раном будистичком учењу, а у овој песми, као и многим другим примерима из будистичке литературе, свест о

пролазности (која иначе представља део свеопштег људског искуства) у будизму је стављана у функцију упућивања на пут „пробуђења”.

Рефрен „Истините су речи Казивача истине” (тј. Буде) којим се завршава свака строфа изостављен је из цитата, осим у последњој строфи – због дужине, цитирали смо само делове ове песме:

Црна ми беше коса – ѿоуѿ роја бумбара –
локнава на крајевима.

С ѿдинама, сад као сирова кудеља.

[...]

Гусѿа и бујна, као добро одржаван ѿај,
сјајна, са врховима ошѿрим, заѿеѿнуѿа чешљевима.

С ѿдинама, месѿимице ѿроређена.

[...]

Блисѿаве као граѿуљи,
моје очи: бадемасѿе, црне.

С ѿдинама, уѿасле.

[...]

Тананоѿ врха, мој нос
беше ѿравилан лук у младосѿи.

С ѿдинама, као дуѿа ѿаѿрика.

[...]

Као ѿуѿољци јасмина,
бели зуби су ми сјали.

С ѿдинама, ѿосѿаше крњи, жуѿи.

[...]

Поуѿѿ славуја у шуми
скривеноѿ у ѿусѿишу расѿиња: беше мој ѿлас.

С ѿдинама, наѿукао.

[...]

Украшени злаѿним ѿананим ѿрсѿењем,
ѿрсѿи ми беху дуѿуљасѿи.

С ѿдинама, ѿосѿаше као корење.

[...]

Набрекле уздиѿнуѿе ѿруди,
беху немирне као лойѿе у иѿри.

С ѿдинама, висе као исѿражњене кесе.

[...]

Украшене злаѿним обручима и граѿуљима,
беху моје бајне ноје.

С ѿдинама, ѿосѿаше два шѿаја.

[...]

Такво беше ово ѿело, а сада, оронуло,
као кућа с оѿалим малѿером,
ѿуно разних болова.

Исѿиниѿе су речи Казивача исѿине.

(Veljačić, 1990: 75–77)

Сумангаламата (600–540 године старе ере) била је нешто старија од Амбапали и такође се у једном тренутку замонашила, што описује као стицање слободе. У песми која говори о томе, она каже:

*Коначно слободна,
Коначно сам слободна жена!
Нисам више везана за кухињу,
Ухваћена међу њрљаве лонце,
Ниџи везана за суџруџа,
Који ме је научио мање неџо
Шџо је сена коју џка својим рукама.
Нема више љуџње, ниџи џлаги,
Седим у сенци џрана шџо се шире.
Тако загубљена, срећна сам, сџокојна.*
(Davids, 1909: 24)

Видели смо да је Амбапалина песма дирљив опроштај од младости и физичке лепоте, а у тој песми, као и у другим песмама будистичких монахиња, налазимо одвраћање од тела, живота и природе и окретање духовној утоци и верским истинама које на сличан начин затичемо и у раном хришћанству.

У песмама других индијских ауторки (око 2000 година касније), откривамо и величање лепоте као извора фасцинације, која не мисли о пролазности јер је посвећена божанској лепоти. Рецимо, у песми Миребаи (око 1498–1547) посвећеној Кришни (отеловљењу бога Вишнуа), налазимо величање мушке лепоте у лику божанства:

*Гле, кџ шаман облак вијори коса моџ драџана,
расуџе џлешу ковче џоџуџ кайџица кише.
Дивна џеџова хаџина и ход џеџов,
румен џабана и дланова, леџршави џеџов џиџамбар,
џрамење косе и нокџи шџо сијевају као муње,
све узносиџо ко зреник кишоносни.
Тим чарима Гирдара Мира је џала жрџвом.*
(Крмпотић, 1987: 357)

Мирабаи је оставила негде око петсто песама у славу Кришне – тип песме која се пева, *бхаџан*. Припадала је вишим слојевима и удата је у осамнаестој години, али јој је муж убрзо умро, па се она посветила Кришни, играјући и певајући у вишнудитским храмовима. Користила је већ постојеће форме и слике индијске љубавне поезије, али сада у контексту посвећења и љубави према Кришни.

Јапан

Најпре ћемо навести неколико примера из антологије *Манџошу*, која претходи периоду Фуџивара о коме говори Окакура. Ова антологија сведочи да је женско

писмо у Јапану старије од 10. века, тј. да се ауторке из Фуђивара периода – које има у виду Окакура када о њима пише– у ствари надовезују на традицију која се одвијала пре њих. Наиме, *Манјошу* је најстарија и највећа антологија јапанске поезије икад створена. Састављена је око 759. године и садржи 4500 песама, насталих између 4. и 8. века, а сачињавање антологије се приписује Отомо но Јакамочију (718–785). Многе песме из антологије написале су жене из различитих слојева (од принцеза до дворских дама), док су неки аутори остали анонимни (видети драгоцен извор јапанске поезије: Keene, 1968).

Ове песме се могу поделити на неколико група: од пригодних похвала владарским фигурама и химни Буди, до песама које говоре о егзистенцијалном искуству, естетичкој контемплацији природе и љубавних песама. Некад су песме посвећене љубави према брату, као код принцезе Оку (661–701):

*Исцраћајући браћа
Који оге за Јамашо,
Дуго сшајох у ноћи,
Све до јушарње росе.*

*Суре јесење џланине
Тешко је џрећи,
Чак и кад се иде удвоје –
Како ће их мој браћ џрећи сам!*
(Keene, 1968: 107)

У неким песмама налазимо страсна осећања. Госпођа Каса написала је двадесет девет песама о љубави према Јакамочију. Овде наводимо једну:

*Ох, како ше џредано волим –
Тебе који ме џрејлављујеш
Као силовити шаласи
Шшо зайљускују морску обалу Исе.*

*Тужна сећања скујљају се у души
Док џада вече, јер шлада:
Твој лик се јавља – и џроћовара,
Онако, како сам ше ујамшила.*

*У самоћи срца,
Осећам да ћу несшашти
Пойуш бледих кайи росе
На шрави мој врша
У сенама сушона,*

*О кад би небеска ващра
Појурила, обавила и сшалила
Дуј цуш којим ходиш!*

*Између неба и земље,
Никоџа, никоџа
Не можеш наћи
Ко ње воли као ја!*

(Keene, 1965: 106–107)

Оно но Комачи (око 825–900) сматрана је једном од шест најбољих песникиња вака поезије периода Хејан (800–900. године). Вака, дословно значећи јапанска песма, представљала је поезију јапанских песника писану јапанским писмом, за разлику од поезије јапанских песника писане на кинеском. Вака је обухватала „танку” (кратку песму) као и „чоку” (дугу песму), а укључивала је још неколико поетских форми. Песме Комачи укључене су у антологију *Кокиншу*, састављену 905. године, која садржи укупно 1.111 песама, различитих песника. Комачи је била позната по љубавним песмама. Ово су њени стихови:

*У овој ноћи љуноџ месеца,
Нема начина да џа срећнем.
Усџајем исџуњена чежњом –
Груди ми џрејере, џламџе,
Срце џори.*

*Мислећи о њему,
Засџала сам – да се
Он џојави у сну.
Да сам знала да је сан,
Никад се не бих џробудила.*

(Keene, 1968: 74)

Постоји и једна повест о њеној вези с дворјанином који се звао Фукакуса но Шошо. Наводно, она му је обећала – ако буде долазио и бдео пред њеном кућом сто ноћи, биће његова после тога. Он је то испунио, осим последње ноћи, јер се разболео и убрзо умро. Кад је то сазнала, Комачи се веома растужила. Једна графика је приказује како у старости седи и тужна гледа у месец, сећајући се покојног обожаваоца.

Мурасаки Шикибу (крај 10. и почетак 11. века) спада у најзначајније списатељице у јапанској књижевности и велика је књижевна фигура. У свом дневнику она бележи детаље живота на двору, а и властита расположења, посебно тугу због свести о пролазности (*моно но аваре*, скраћено *аваре*), која се јавља као егзистенцијална и естетичка категорија у књижевности, сликарству и музици, односно као осећање које уметници бележе и изражавају кроз уметност. Посебно место ту има туга због пролазности лепоте (лепоте у природи, као што је краткотрајна лепота дрвећа у цвату, или у људском свету, људска лепота). Под утицајем будизма, *аваре* ће постати један од естетичких идеала у свим родовима књижевности у том раздобљу. У њеним записима назиремо и другу важну естетичку категорију јапанске уметности тог периода – *саби*, осећање усамљености. Иако је понекад била опхрвана тамним расположењима, она је, између осталог, написала и једно од капиталних дела јапанске средњовековне књижевности, *Повесџ о Генђију* (*Генђи Моноџџари*),

обимније од Толстојевог *Раџа и мира* (видети: Shikibu, 2001. и Šikibu, 1955, доступан превод код нас, али скраћен у односу на оригинал). Као и књига њене савременице Сеи Шонагон (видети: Šonagon, 1987), и ово је занимљиво прозно дело које проциљиво приказује љубавне и остале људске односе, што нам говори и о ауторкама и о људима који су живели у то време у Јапану. Занимљиво је да је Ана Комнина (1083–1153), ћерка византијског цара Алексија Првог, написала епско дело *Алексијада*, нешто мањег обима од *Повести о Генђију*, посвећено времену владавине њеног оца и Првом крсташком походу (1096–1099).

У антологији јапанске поезије *Шуишу*, насталој 997. године (још позната и по нешто каснијој верзији као *Шуи Вакашу*, 1005), налазимо упечатљиву песму анонимне ауторке, која о својим осећањима говори с болном и одважном самосвешћу:

*Снови, чујте снови,
Не сједињујте ме с човеком кој волим –
Каг се њробудим,
Тако сам усамљена.*

(Keene, 1968: 89)

Нешто касније настаје антологија *Гошуишу*, 1086. године, која садржи 1220 песама, од којих су велики број песме жена, а саставио ју је Фуђивара но Мичитоши (1047–1099).

Песникиња Изуми Шикибу (974–1034) бележи искуство суочавања са смрћу, али уз сећање на велику љубав:

*Ускоро ћу бити мртва.
Као трајно сећање
Које желим да њонесем из овој свећа,
Дођи ми још једном –
То највише желим.*

(Keene, 1968: 89)

Ово је врста егзистенцијалног искуства коју налазимо касније у романтизму. Скорије је објављен код нас избор из њене поезије (Šikibu, 2005).

Арапска традиција

У арапској традицији сачувано је пуно имена и дела песникиња које су живе и радиле како у преисламском периоду (до 610), тако и касније, од којих издвајамо само неколико.⁴ У централној Арабији, близу Меке и Медине, живела је песникиња Канса (око 575–646). Већина њених песама посвећена је њеној браћи Сакру и Муавији који су погинули у племенским сукобима. Кансини ламенти учинили су је познатом широм арапског света. У песми која следи, она говори о Сакровој смрти:

⁴ http://digital.library.upenn.edu/women/_generate/ARAB.html (приступљено 11. септембра 2023).

Ниједан дан није био *шако* *шужан* као дан
 Кад ме је Сакр *осшавио*. Мио и заувек *iorак*,
 Сакр беше наш *iosшодар*, наш вођ.
 Зими би Сакр *йравио iosбу*
 И водио нас док бисмо *јахали*.

[...]

Сакр је био наш водич
 Као *йланина* чији је врх у *йламену*.

[...]

Он је носио *засшаве*, чувао нашу крв, био
 Сведок наших *окуйлања*, *оружар* армија,
 Жршвовашељ *камила*, *ушочишше* за *йрошоене*,
 Ослободилац *зашвореника*, *исцелишше* *костшију*.
 Не беше никої на *свешу*, као *шшо* је био он.

Лејла ел Ахјалија, код нас навођена и само као Лејла, умрла је око 709. године. Била је из племићке породице, с подручја данашњег Ирака. Ова чувена песникиња наставља традицију елегичног певања, позната тако као и Ел Ханса, чије су многе песме заправо ламентације посвећене Таубу ибн Хумајиру (умро 674), такође песнику. По предању, Лејла и Тауб су били у љубави. Њихову романсу квари њен отац, који је удаје против њене воље. Тауб због тога губи разум и умире. Путујући за Ирак, Лејла пролази поред Таубовог гроба и, мада се њен муж томе противи, она иде да се поклони покојнику. Када се вратила у караван, изјављује да је очекивала од Тауба да испуни обећање које јој је једном приликом дао у стиховима:

Ако ме једном, Лејла ел Ахјалија,
 Док будем лежао *мршав* *йод* земљом,
 Поздрави *задњи йуш*,
 Огјоворићу јој – ја или сова,
 Која ће *сшјајши* *изнад* моје хумке.

Песникиња је очекивала испуњење ове заклетве, па је зато била разочарана. У том тренутку долети сова са његовог гроба, поплаши камиле са којих Лејла паде и умре. Сахрањена је поред Тауба. Забележено је да је учествовала на песничким такмичењима, а Ибн Кутејба (828–889) сматрао ју је најбољом песникињом. Била је толико цењена да је позвана да суди на песничким такмичењима. Лејлин диван (тј. збирка поезије) сачуван је у исламској традицији, посебно од оних који су проучавали арапски језик 7. века, како би боље разумели текстове Курана. Неке њене песме су хвале калифа, а друге су врста књижевних дијалога са другим песницима. Многе су у духу којим су и иначе биле прожете песме песникиња из преисламског и потоњег исламског времена, тј. говоре о племенским збивањима или жале за покојницима. Међутим, неке песме говоре и о збивањима у природи, са сензибилитетом који налазимо и у кинеској поезији и сликарству. Пример је њена песма посвећена животу тетреба:

*Јашо шејреба сјушша се на воду
Слећу на воду ужурбано
[...]
Сшоје занети на изворима као
Љубишељи њића код персијских војвода
После њијења воде њожурили су
Да сшиину од Шибака до Тандиба [...]*

Рабија ал-Адевија (9. век) живела је у Басри, у Ираку. Према предању, рођена је слободна, али је после смрти родитеља продата у робље, а касније је била ослобођена. Она није оставила писаних дела – њена књижевност је позната кроз текстове Фариди дин Атара (1142–1229), који је био суфи, а поједини Рабијини стихови су у том духу, јер говоре о личном односу према божанском. Често је навођена њена молитва:

*Ако Те обожавам збој сџраха од ѡакла, саѡри ме у ѡаклу!
Ако обожавам збој жеље за рајем,
Искључи ме из раја.
Али ако Те обожавам збој Тебе самој,
Немој ми одрећи своју вечну лейѡшу.⁵*

Но она је била свесна и захтевности тог става, па каже:

*О Боже, уклони речи ѡавоље
Које се мешају с мојом молиѡвом –
Ако не, ѡрихвати моју молиѡву ѡакву каква је, с ѡаволом и осѡалим.*

Или:

*Носим бакљу у једној руци
А кофу воде у другој,
Тиме ћу освеѡлиѡи небеса
И уѡасиѡи ваѡру ѡакла,
Да ѡуѡници ка Боју ѡрозру засѡоре
И виде ѡрави циљ.⁶*

Валада ал Мустакфи (11. век) рођена је у виђеној породици, у Кордоби у Шпанији, а отац јој је једно време био калифа Кордобе. После побуне, он је убијен, а она је наследила имовину и касније отворила салон за окупљања песника и песникиња. Није се удавала, али је одржавала љубавне везе и била симбол самосталне жене у исламском друштву, у Шпанији. Једно време је била у љубавној вези са познатим песником Ибн Зејдуном (1003–1071), који је испевао један број песама посвећених Валади. Постала је позната песникиња у свом времену. Занимљиви су примери где

⁵ <https://www.poetry-chaikhana.com/Poets/R/RabialBasri/OmyLordifI/index.html> (приступљено 11. септембра 2023).

⁶ <https://www.poetry-chaikhana.com/Poets/R/RabialBasri/Icarrytorch/index.html> (приступљено 11. септембра 2023).

она говори о крајностима у људском животу. Овде је присутно осећање пуноће живота:

*У име Алаха!
Не заслужујем ништа мање од славе
Држим главу високо
И ходим својим њушем
Даћу свој образ мом вољеном
И моје њољуице оном којој одаберем.⁷*

Немачка

Св. Хилдегард (1098–1179) била је веома активна монахиња и на организационом и на теоријском плану. У свом првом делу *Scivias* (*Сјознање њушева Божјих*, довршено 1152) сабрала је двадесет шест својих визија које су посвећене различитим темама, највише спасењу (видети: Flanagan, 1989). У овој и другим књигама, визије су представљене и илуминацијама – није извесно да ли је и које је сликала она, или је у питању неки други анонимни аутор, па се стога углавном приписују њој. Зна се да је већину њених казивања-визија записивао њен доживотни секретар Фолмар, који је боље познавао латински од ње. У делу *Symphonia armonie celestium revelationum* (*Симфонија склада небеској ошкровења*, око 1155) сабрала је седамдесет седам својих песама, заједно са музичким композицијама у које су оне уклопљене. Ово је једна од тих песама:

*О, Светла вајро што чистиш душу
Животна снао свеколикој сиварања,
Ти си светост у живом облику,
Ти си свето њомазање,
За сшрашне ране. [...]
О, Свети душе,
О, вајро љубави,
О, спасти у њрудима,
Ти исјуњаваш срце,
Мирисом врлина.
О, извору чистише
У коме је Бој окуио изјубљене,
У коме је сјасао ѡрешне. [...]
О, ѡушу снаје,
Што сшижеш до свих месџа
У висинама и долинама,
И у свим дубинама,
Ти ѡризиваш и уједињујеш све. [...]⁸*

⁷ <https://www.medievalists.net/2022/04/wallada-bint-al-mustakfi/> (приступљено 11. септембра 2023).

⁸ <https://www.poetry-chaikhana.com/blog/2022/12/30/hildegard-von-bingen-holy-spirit-of-fire/> (приступљено 12. септембра 2023).

Бавила се и животима светаца, као и медицинским темама. Сматра се да су две њене последње књиге биле прилози филозофији хришћанства: *Liber Vitae Meritorum* (Књига о добрима живоша, око 1160) и *Liber Divinorum Operum* (Књига божанских дела, око 1164).

Француска

Марија из Француске (друга половина 12. века) већину својих радова написала је између 1170. и 1205. године, а ту припадају два текста (легенда и биографија) посвећена свецима, Св. Патрику и Св. Одрију, затим збирка басни и *Брејтонске балаге*, у којима има и варијација на познате љубавне теме и ликове, као што су Тристан и Изолда.

*Краљ Марко беше љуби,
На нећака Трисћана, љуби,
Збој њејове љубави сјрам краљице
И из земље ја исћера.
Овај оде у земљу рођења,
Јужни Велс, своју груду родну,
И осћа шамо бар јодину дана,
Не мојавши преко мора.
Суочи се са смрћу и срамошом
Својом, шћо и није чудо.
Онај ко збој љубави јаши,
Тешкој срца, увенуће,
Ако ли не исјуни жељу.
Трисћан, замишљен и шужан,
Најусћи шако своју земљу,
И враши се у Корнвол равно,
Где краљица сћоловаше.
Скривао се у шуми, сам,
Не желећи сћанишће да му се зна,
Само у сушон он је излазио
Да јошражи конак за ноћ,
Код сељака, међ сироињом,
Нађе ошворена враша.*

(Kline)

Њени радови били су резултат дворске културе тих времена, слично као и поезија трубадура, уско у вези са југом Француске. Претпоставља се да је живела у Бретањи, тада енглеском поседу, или Енглеској. Писала је на Француском, а њени радови спадају у англонорманску традицију (Bloch, 2003).

Неких сто педесет година касније, рођена је Кристина де Пизан (око 1364–1430) у Венецији, а живела је у Паризу кад је њен отац прешао тамо, на двор Шарла V (удала се за краљевог секретара, имала је троје деце, али јој је муж умро 1389). После

смрти мужа почела је да пише песме. Борећи се да одржи породицу, на двору је постала позната као списатељица и добијала је и наруџбине да пише пригодне песме, да сређује туђе рукописе итд. Године 1418. повукла се у манастир (у статусу лаика) у коме је њена ћерка била монахиња. Била је нешто млађа од Јефимије, а претходила је Св. Терези за око сто педесет година. Док Марија, Јефимија и Св. Тереза (која је живела у 16. в.) припадају духу средњег века, Де Пизанова је у неким својим текстовима правила искорак и ка ренесансном духу, не само стога што је остала лаик и кад се повукла у манастир него и по животном стилу, интересовањима и садржајима којима пружа место у својим делима. У песми „Као голубица што жали” (око 1397), описује тугу због губитка мужа:

*Као іолубица шїо жали, сад сам сама,
Као овца без ѡасїира лушам іо сїррани,
Јер смрїї давно однесе
Мої вољеної кої сїшално жалим.
Седам је іодина ошќад іа нема, авај,
Боље да сам шїої дана сахрањена,
Пойуш іолубице шїо жали, шїако сам сама.
Ошќад шїакву шїуїу носим,
Жалобну невољу и іомешњу,
И док живим, немам једної зрака
Наге и ушехе, ноћима ни јушром.
Као іолубица шїо жали, самошїна сам.
(Kline)*

Њена каријера као списатељице, већи део образовања и интерес за културна збивања падају у време кад је била удовица. Бавила се и илустровањем (минијатурама) својих и књига других аутора. Многи историчари феминизма сматрају да је она покренула феминистичке теме, али не толико због тога што је и сама била лик „жене писца”, у време кад је то било ретко, него због интересовања у вези са „женским питањем” која је показала у неким својим текстовима – *Писма боїу љубави* (1399), *Прилози за дебашїу о Роману о ружи* (1401–1403) и *Књиїа о іраду жена* (1405). У *Дебашїи о Роману о ружи* француског аутора Жана де Мена (1240–1305), указивала је на бројне елементе мизогиније. Написала је велик број дела у прози и стиху. *Књиїа о делима и добрим обичајима мудрої краља Шарла V* (1404) комбинује биографске елементе са елементима хвале (видети: Willard, 1994). „Песма у славу Јованке Орлеанке” (из 1429) слична је Јефимијиној „Похвали кнезу Лазару”. У збирци *Сїо балада о љубавнику и њеїовој дами* (1402), она је сабрала своје љубавне песме писане у духу љубавних порука. У балади XLVI каже:

*Оїрешїла бїх се о љубав
Кад бїх узела нової љубавника,
Али шїоком іодину и іо дана
Морала сам бесїомоћна да ѡшїим,
Чекајући оноїа коїа исшїински волим.*

*Сад видим да ме је заборавио,
Он не долази, нићи гаје на знање,
Ниједна реч ми не сџиже.*

(Kline)

Србија

Јелена, потоња монахиња Јефимија (нису познате године рођења и смрти – живела у другој половини 14. и првој половини 15. века), била је кћи властелина (ћесара Војихне) у држави цара Душана. Удала се за Угљешу Мрњавчевића, који се после смрти цара Душана (1355) борио за превласт са братом Вукашином у јужним областима српског царства, отимајући власт од младог цара Уроша и Душанове удовице, царице Јелене, потоње монахиње Јелисавете.

Највише је позната Јефимијина „Похвала кнезу Лазару” (из 1402), док је „Туга за младенцем Угљешом” њен први сачувани састав – изгравиран између 1366. и 1371. године на сребрном диптиху, богато украшеном бисером и драгим камењем. Наиме, деспот Угљеша и Јелена добили су сина Угљешу, али он је умро пре четврте године. У то време они су, све до 1371, живели у Серу на своме двору, а њихов син био је сахрањен у Хиландару, у гробу свог деде, ћесара Војихне. Пошто никада није могла да оде на гроб сина, за покој душе је послала диптих са овим записом који се чува у Хиландару:

*Мале иконе но велики дар,
које имају ѓресвети лик Госџодњи
и ѓречисти Боџомаџере,
штио их велик и свети муж
дарова младому младенцу
Угљеши Десџошовићу,
којеџа неоскрвњено млађахноџ
ѓресџавише у вечне обиџељи,
а џело се ѓредаге ѓробу,
који изделаше ѓраоци збоџ ѓрехова.
Удосџоџи, џосџоде Хрисџе,
и џи, о ѓречисти Боџомаџи, мене јагну
да сваџа бринем о огласку душе моје,
штио уџледах на онима који су ме родили
и на рођеном од мене младенцу,
за ким жалосџ неѓресџано џори у мом срцу,
ѓприродом маџерњом ѓобеђивана.*

(Јефимија 1983: 33)

Нешто касније, у боју са Турцима код Черномина близу Једрена, погинуо је њен муж. Тако је изгубила породицу и поседе, те се замонашила (није познато када) и дошла у државу кнеза Лазара који јој је пружио уточиште.

Шпанија

Св. Тереза из Авиле (1515–1582) пришла је реду кармелићанки око 1535. године. Током живота се разбољевала и имала екстатичке визије верске садржине. Поред тога што је била активна у организацији нових манастира, доста времена је посвећивала писању и бележењу својих искустава (видети: Terezija Avilska, 1933, 1997, 2019). Најпознатија је њена аутобиографија *Мој живош* (писана између 1562–1565). Осим тога, има више других прозних дела од којих је најпознатије *Замак душе* (1588). Обе ове књиге су објављене у Загребу, 1985. и 2019. Овде наводимо почетак првог поглавља из потоње:

Док сам се данас молила Нашему Госјодину да њовори њреко мене и не налазећи нишџа шџо бих рекла нишџи како бих зајочела исјуњаваши ову њослушностџ, ево шџо ми њаде на ум. Послужиш ње ми као шџемељ за оно шџо њу рећи. Можемо да њромашџрамо нашу душу као један замак сачињен од једноџа јединоџа гујаманџа или њресјајноџа крисџала, замак у коме има њуно одаја, као шџо на небу има њуно сџанова (усџ. Ив. 14, 2). Између осџалоџа, сесџре, ако добро њромислимо, није ли душа њраведника рај, џгје Госјодин каже да њроналази своје насладе (усџ. Изр. 8, 31). А шџо вам се чини, каква би била шџа одаја, у којој се наслађује шџако моћни, мудри, чистџи Краљ, шџако боџаш свим добрима? Не налазим ниједну сџвар с којом бих усџоредила велику њеџошу душе и њену њревелику сџособностџ. И збџља, били ми не знам колико ошџроумни, наш разум никада неће моћи схвашишџи ју, као шџо не може схвашишџи Боџа на чију смо слику и њрилику сџворени (усџ. Посџ. 1, 26). Ако је шџо усџшину шџако – а у шџо се не може сумњаши – бескорисно је да се умарамо насџојећи схвашишџи њеџошу шџоџа замка. Иџак, да бисмо имали неку замисао о њеџовој узвишеностџи и досџојансџву, досџа је њомислишџи да Боџа каже да џа је учинио на своју слику, иако разлика између замка и Боџа увијек осџјаје, као и разлика између сџворишџеља и сџворења, будући да је душа једно сџворење. (Terezija Avilska, 2019)

ИЗВОРИ:

“A hymn to Inana”. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*. (<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section4/tr4073.htm>; приступљено 7. септембра 2023).

Библија.

Birch, C. (ed.). (1967). *Anthology of Chinese Literature: From Early Times to the Fourteenth Century*. Volume I. New York: Grove Press.

Bloch, R. H. (2003). *The Anonymous Marie de France*. Chicago: University of Chicago Press.

Dauids, R. C. (1909). *Psalms of The Early Buddhists: Psalms of The Sisters*. Volume 1. Oxford: Oxford University Press (<http://digital.library.upenn.edu/women/dauids/psalms/psalms.html#XI>; приступљено 9. септембра 2023).

Де Ружмон, Дени. (2011). *Љубав и зајаг*. Београд: Службени гласник.

De Shong Meador, B. (2001). *Inanna, Lady of Largest Heart: Poems of the Sumerian High Priestess Enheduanna*. Austin: University of Texas.

Doјčinović Nešić, B. (1995). „Li Ćindžao – okolnosti, vreme i delo”. *Ženske studije*, br. 1, Beograd, 223–238.

Dzielska, M. (1995). *Hypatia of Alexandria*. Cambridge: Harvard University Press.

Flanagan, S. (1989). *Hildegard of Bingen, 1098–1179. A Visionary Life*. London: Routledge.

Fox, M. V. (1985). *The Song of Songs and Ancient Egyptian Love Songs*. Madison: University of Wisconsin Press.

Keene, D. (ed.). (1965). *The Manyoshu*. New York: Columbia University Press.

Keene, D. (ed.). (1968). *Anthology of Japanese Literature to the Nineteenth Century*. London: Penguin Books.

- Kline A. S. (ed. & transl.) *Early French Poetry и The Hundred Ballads (Les Cent Ballades)* [електронски извор] (<https://www.poetryintranslation.com/klineasfrench.php> и https://www.poetryintranslation.com/PITBR/French/ChristineDePisanCentBallades.php#anchor_Точ42167040; приступљено 12. септембра 2023).
- Landow, G. (1989). "The Literary Canon". *The Victorian Web* (<https://victorianweb.org/gender/canon/litcan.html>; приступљено 7. септембра 2023).
- Minford, J. and Lau, J. S. M. (ed.). (2000). *Classical Chinese Literature: An Anthology of Translations. From Antiquity to the Tang Dynasty*. Volume 1. New York: Columbia University Press.
- Molinario, U. (1989). "A Christian Martyr in Reverse – Hypatia: 370-415 AD. A Vivid Portrait of the Life and Death of Hypatia as Seen through the Eyes of a Feminist Poet and Novelist". *Hypatia*, 4, Bloomington: Indiana University Press, 6–8.
- Монахиња Јефимија. (1983). *Књижевни рагови*. Крушевац: Багдала.
- Qingzhao, L. (1982). *Vetar je stao: Ljubavna poezija Li Qingzhao*. (Ljiljana Nikolić, prir.). Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Russ, J. (1983). *How to Suppress Women's Writing*. Austin: University of Texas Press.
- Sappho. (1991). *The Love Songs of Sappho*. (P. Roche, transl.). New York: Penguin/Signet Classics.
- Shaw, M. (ed.). (1996). *An Introduction to Women's Literature: from the Middle Ages to the Present*. Hoboken, New Jersey, U.S.: Prentice Hall.
- Shikibu, M. (2001). *The Tale of Genji*. New York: Penguin Classics, Viking.
- Šikibu, M. (1955). *Gendži*. Beograd: Kosmos.
- Šikibu, I. (2006). *Dnevnik ljubavi. Dnevnik putovanja*. Beograd: Lom.
- Šonagon, S. (1987). *Zapisci pod jastukom*. Zagreb: Liber.
- Terezija Avilska. (1933). *Vapaji duše k Bogu*. Zagreb: Dominikanska naklada „Istina”.
- Terezija Avilska. (1997). *Moj život*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Terezija Avilska. (2019). *Zamak duše*. Zagreb: Kršćanska biblioteka.
- Veljačić, Č. (prir.). (1990). *Pjesme prosjaka i prosjakinja*. Sarajevo: Veselin Masleša, Svetlost.
- Willard, Ch. C. (ed.) *The Writings of Christine de Pizan*. New York: Persea Books.

ОСТАЛИ ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

- http://digital.library.upenn.edu/women/_generate/ARAB.html (приступљено 11. септембра 2023)
- <https://www.poetry-chaikhana.com/Poets/R/RabialBasri/OmyLordifi/index.html> (приступљено 11. септембра 2023)
- <https://www.poetry-chaikhana.com/Poets/R/RabialBasri/Icarryatorch/index.html> (приступљено 11. септембра 2023)
- <https://www.medievalists.net/2022/04/wallada-bint-al-mustakfi/> (приступљено 11. септембра 2023)
- <https://www.poetry-chaikhana.com/blog/2022/12/30/hildegard-von-bingen-holy-spirit-of-fire/> (приступљено 12. септембра 2023)